

การขอรับความคุ้มครองสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ของกลุ่ม ผู้ทอผ้าไหมลายขิดหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี

Requesting the Protection for Geographical Indication of the
Khid Silk Weaver nong Wua So Group, Udon Thani Province

จิระศักดิ์ ดิษฐพลพันธ์ (Jeerasak Dittaponkhan)¹*

บทคัดย่อ

การศึกษาครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาความเป็นมา แนวคิด และทฤษฎีของ
สิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ การได้มาซึ่งสิทธิและการบังคับใช้สิทธิในสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ ภายใต้
ความตกลงระหว่างประเทศ และเพื่อศึกษาความรู้ ระดับความเข้าใจและจัดทำกระบวนการ
การให้ความคุ้มครองสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ของกลุ่มทอผ้าไหมลายขิดหนองวัวซอ ในเขต
อำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยในครั้งนี้ ได้แก่ กลุ่มทอ
ผ้าไหมลายขิดหนองวัวซอ ที่อาศัยอยู่ในเขตอำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี ซึ่งมี
ผู้ประกอบการจำนวน 30 ครัวเรือน และมีจำนวนสมาชิก 50 คน การวิจัยครั้งนี้เป็นการ
วิจัยเชิงคุณภาพ ประกอบด้วย การวิจัยเอกสาร การสนทนากลุ่ม และการสัมภาษณ์เจาะลึก
โดยเป็นการนำเสนอผลการสัมภาษณ์เจาะลึก และการจัดสนทนากลุ่ม และนำเสนอสรุป
ผลการวิเคราะห์จุดแข็ง จุดอ่อน และโอกาส เพื่อเป็นแนวทางสำหรับการขอขึ้นทะเบียน
สิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ของกลุ่มทอผ้าไหมลายขิดหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี

จากการศึกษาพบว่า สิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์เป็นประเด็นในระดับสากล ประเทศไทย
ในฐานะที่เป็นประเทศภาคีสมาชิกของความตกลงทั่วไปว่าด้วยภาษีศุลกากรและการค้า
ซึ่งในปัจจุบันมีองค์การการค้าโลกเป็นผู้ดำเนินการนั้น มีข้อผูกพันตามความตกลงว่าด้วย

¹ Correspondent author: first_llm3_spu@hotmail.com

* อาจารย์จิระศักดิ์ ดิษฐพลพันธ์ คณะนิติศาสตร์ วิทยาลัยสันตพล

สิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาที่เกี่ยวข้องกับการค้าโดยปริยาย ประเทศไทยได้ปฏิบัติตามข้อผูกพันดังกล่าวด้วยการประกาศใช้พระราชบัญญัติคุ้มครองสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ พ.ศ. 2546 ซึ่งเป็นกฎหมายคุ้มครองสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ฉบับแรกของประเทศไทย

อย่างไรก็ดีสินค้าของชุมชนที่จะขอขึ้นทะเบียนสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ยังไม่สามารถระบุคุณภาพ และลักษณะเฉพาะตัวของผ้าไหมลายขิดของทางชุมชนได้ ดังนั้น จึงควรจัดทำข้อตกลงในการระบุมาตรฐานและหลักเกณฑ์ของสินค้าที่จะใช้ชื่อทางภูมิศาสตร์ของชุมชนในการจำหน่ายจะต้องมีลักษณะตรงตามมาตรฐานที่ชุมชนได้กำหนดไว้ รวมถึงจะต้องมีการตั้งคณะกรรมการตรวจสอบสินค้าเพื่อให้ได้มาตรฐานไปในทางเดียวกัน และคุณลักษณะเฉพาะตัวที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งที่ทางชุมชนจำเป็นต้องพัฒนา หรือสื่อสารให้กับทางภายนอกชุมชนหรือผู้บริโภคได้รับรู้ก็คือ ลายผ้าที่สามารถบอกได้ว่า หากเห็นผ้าไหมลายขิดของทางชุมชนผู้บริโภคจะต้องนึกถึงอำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี

Abstract

The objectives of this study were, first to study the background, concept and theory of geographical indication and its rights acquisition and enforcement within the international agreement, and to investigate the knowledge, identify the level of understanding and provide the protection process of geographical indication of Nong Wua So Group Khid Silk Weaver in Nong Wua So District, Udon Thani Province, Study sample consisted of thirty household with fifty members. This qualitative research utilized documentary review, focus group discussion, and in-depth interview which culminate in the strength, weakness and opportunity analysis that could be the guideline for the registration of geographical indication of Nong Wua So Khid Silk Weaver Group in Nong Wua So District, Udon Thani Province.

The study found that the geographical indication was a global problem. Thailand, as a member nations of the General Agreement on Tariffs and Trade conducted by the World Trade Organization, therefore, has been implicitly bounded by the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights, Including Trade in Counterfeit Goods implicitly. Thailand, with this obligation, has proclaimed the 2003 Geographical Indication

of Goods (Registration and Protection) Act, as the first geographical indication law of Thailand.

However, the local products registered as geographical indication might not show the quality and characteristic of their Khid Silk patterns. Therefore, the development of standard and criteria of their own products must be achieved before the distribution. The specific committee might be appointed for controlling the product quality. Moreover, the communication and publicity to the outside world were necessary for promoting the products of Nong Wua So District, Udon Thani Province

คำสำคัญ : สิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ กลุ่มทอผ้าไหมลายขิด จังหวัดอุดรธานี

Key Word : Geographical Indication of the Khid Silk Weaver nong Wua So Group, Udon Thani Province.

บทนำ

ทรัพย์สินทางปัญญา (intellectual property) เป็นสิทธิทางกฎหมายที่มีอยู่เหนือสิ่งที่เกิดจากความคิดสร้างสรรค์ทางปัญญาของมนุษย์ ผู้ทรงสิทธิมีสิทธิที่จะกีดกันผู้อื่นจากการใช้ผลงานทางปัญญาที่ตนได้สร้างสรรค์หรือพัฒนาขึ้น ซึ่งเป็นสิทธิเด็ดขาด (exclusive right) และมีสิทธิทางกฎหมายอย่างหนึ่งเช่นเดียวกับทรัพย์สินทั่วไป (tangible property) แต่ก็มีลักษณะที่แตกต่างกันอยู่บางประการ เนื่องจากวัตถุแห่งสิทธิในทรัพย์สินทั่วไปอาจเป็นสิ่งที่มีการรูปร่างหรือไม่มีการรูปร่างก็ได้ แต่ทรัพย์สินทางปัญญานั้นวัตถุแห่งสิทธิเป็นสิ่งที่ไม่มีรูปร่าง (intangible property) กล่าวคือ สิทธิตามกฎหมายจะแยกต่างหากจากสิ่งที่อยู่ภายใต้สิทธิ ดังนั้น ถึงแม้ว่าสิ่งที่อยู่ภายใต้สิทธิจะถูกทำลายหรือสูญหายไปก็ตาม ก็จะไม่มีการกระทบต่อสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญานั้น กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ สิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาจะไม่สูญสลายไปโดยสภาพแห่งตัวทรัพย์สิน และนอกจากนี้ทรัพย์สินทางปัญญาจะไม่มีผลทำให้ทรัพย์สินนั้นเสื่อมสลายไปเพราะการใช้ และด้วยเหตุนี้บุคคลหลายคนอาจใช้ทรัพย์สินทางปัญญาในขณะเดียวกันได้ (ไชยยศ เหมะรัชตะ. 2545: 4)

สิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ เป็นทรัพย์สินทางปัญญาประเภทหนึ่งที่มีมูลค่าและเป็นสินค้าที่ได้รับความนิยมจากผู้บริโภคที่ใส่ใจในคุณภาพที่ดี รวมถึงความมีชื่อเสียงของแหล่งผลิต สิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ประเทศไทย เช่น ข้าวหอมมะลิทุ่งกุลาร้องไห้ ผ้าไหมมัดหมี่ชนบท ผ้าไหมยกดอกลำพูน ผ้าตีนจกแม่แจ่ม ด้วยเหตุนี้การให้ความคุ้มครองสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาอย่างเพียงพอและมีประสิทธิภาพย่อมสร้างความมั่นใจให้ผู้บริโภคและนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ อีกทั้งเป็นการสร้างงานและสร้างรายได้ให้ท้องถิ่นที่เป็นแหล่งกำเนิดของสินค้า และประเทศไทยโดยรวม (สินค้าหนึ่งจังหวัด หนึ่งสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์. 2553: 4)

สิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์เป็นประเด็นในระดับสากล โดยปรากฏครั้งแรกในอนุสัญญากรุงปารีสว่าด้วยความคุ้มครองทรัพย์สินอุตสาหกรรม ค.ศ. 1883 (Paris Convention for the Protection of Industrial Property) (ซึ่งต่อไปจะเรียกว่า "อนุสัญญากรุงปารีส") อนุสัญญาฉบับดังกล่าวใช้คำว่า "สิ่งบ่งชี้แหล่งที่มา" (Indication of Source) โดยให้คำจำกัดความว่าหมายถึง สิ่งที่ใช้อ้างอิงถึงประเทศ หรือสถานที่ในประเทศ ในฐานะที่เป็นประเทศ หรือสถานที่ที่เป็นแหล่งที่มาของสินค้าหรือผลิตภัณฑ์นั้น โดยไม่ปรากฏว่าจะต้องมีคุณภาพ หรือลักษณะเฉพาะที่มาจากแหล่งที่มานั้น เพียงแต่ว่าผลิตภัณฑ์ดังกล่าวได้ถูกผลิตในประเทศ หรือสถานที่ในประเทศที่ระบุก็เป็นการเพียงพอ (ชนพจน เอกโยคยะ. 2547: 22) ความตกลงกรุงมาดริดว่าด้วยการปราบปรามการใช้สิ่งบ่งชี้แหล่งที่มาที่ไม่ถูกต้องหรือหลอกลวงกับสินค้า ค.ศ. 1883 (Madrid Agreement for the Repression of False or Deceptive Indications of Source on Goods) (ซึ่งต่อไปจะเรียกว่า "ความตกลงกรุงมาดริด") ได้ให้คำจำกัดความไว้ในทำนองเดียวกับอนุสัญญากรุงปารีส และยังปรากฏอยู่ในความตกลงกรุงลิสบอนว่าด้วยความคุ้มครองสิ่งที่ใช้ระบุแหล่งกำเนิดและการจดทะเบียนสากลสิ่งที่ใช้ระบุแหล่งกำเนิด ค.ศ. 1958 (Lisbon Agreement for the Protection of Appellations of Origin and their International Registration) (ซึ่งต่อไปจะเรียกว่า "ความตกลงกรุงลิสบอน") ซึ่งความตกลงฉบับดังกล่าวนี้ใช้คำว่า "สิ่งที่ใช้ระบุแหล่งกำเนิด" (Appellation of Origin) โดยให้คำจำกัดความว่า ชื่อทางภูมิศาสตร์ของประเทศ ภูมิภาค หรือท้องถิ่นซึ่งได้ใช้เป็นสิ่งที่ระบุสินค้าหรือผลิตภัณฑ์ได้มีแหล่งกำเนิดจากที่นั้นๆ และผลิตภัณฑ์นั้นได้มีคุณภาพและลักษณะเฉพาะเชื่อมโยงกับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ของแหล่งที่มานั้น ซึ่งให้หมายรวมถึงปัจจัย

ทางธรรมชาติและมนุษย์ด้วย ต่อมาการให้ความคุ้มครองสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ ยังปรากฏ อยู่ในความตกลงว่าด้วยสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาที่เกี่ยวกับการค้า (Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights, Including Trade in Counterfeit Goods) (ซึ่งต่อไปจะเรียกว่า "ความตกลงทริปส์") ซึ่งความตกลงทริปส์ฉบับนี้เองที่ได้กำหนดใช้คำว่า "สิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์" ประเทศสมาชิกจะต้องให้ความคุ้มครองแก่สิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ หรือชื่อแหล่งภูมิศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับสินค้า โดยมีเงื่อนไขในการคุ้มครอง คือ ชื่อ หรือสิ่ง บ่งชี้ดังกล่าวจะต้องมีความสัมพันธ์กับพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง (คู่มือการขึ้นทะเบียน สิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์. 2550: 3)

ประเทศไทยในฐานะที่เป็นประเทศภาคีสมาชิกของความตกลงทั่วไปว่าด้วยภาษี ศุลกากรและการค้า (General Agreement on Tariffs and Trade) (ซึ่งต่อไปจะเรียกว่า "ข้อตกลงเกตต์") ซึ่งในปัจจุบันมีองค์การการค้าโลก (World Trade Organization) เป็นผู้ ดำเนินการ ประเทศไทยจึงมีพันธะตามความตกลงทริปส์โดยปริยาย และประเทศไทยได้ มีการปฏิบัติตามข้อผูกพันดังกล่าว ด้วยการประกาศใช้พระราชบัญญัติคุ้มครองสิ่งบ่งชี้ ทางภูมิศาสตร์ พ.ศ. 2546 ซึ่งถือเป็นกฎหมายคุ้มครองสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ฉบับแรก ของประเทศไทย (ชนพจน เอกโยคยะ. 2547: 30)

สำหรับกฎหมายคุ้มครองสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์นั้น มีเจตนารมณ์เพื่อคุ้มครอง ผู้ผลิต พร้อมทั้งเป็นเครื่องมือทางการตลาดในการเพิ่มมูลค่าของสินค้าให้กับผู้ผลิต ด้วยเหตุนี้การให้ความคุ้มครองสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์อย่างมีประสิทธิภาพ ย่อมก่อให้เกิด ประโยชน์ต่อชุมชนนั้นโดยตรง เพราะชุมชนจะมีการรักษาคุณภาพของสินค้า เนื่องจาก สามารถขายสินค้าได้ในราคาที่ดีและมีการจ้างงานในท้องถิ่น ประกอบกับผู้บริโภคได้รับ สินค้าที่มีคุณภาพมาใช้งาน สิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์เปรียบเสมือนเครื่องมือทางการตลาด ชนิดหนึ่งในการช่วยประชาสัมพันธ์สินค้าของชุมชน เพราะสินค้าชุมชนใดได้รับการยอมรับ ว่าเป็นสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์จากกรมทรัพย์สินทางปัญญา (Department of Intellectual Prop- erty) จะได้รับตราสัญลักษณ์ที่รับรองคุณภาพและแหล่งที่มาของสินค้าให้ใช้เครื่องหมาย GI ซึ่งจะช่วยในการประชาสัมพันธ์สินค้านั้นให้เป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลาย และช่วยลดภาระ ในการประชาสัมพันธ์สินค้าของผู้ผลิตอีกด้วย พร้อมทั้งยังเป็นประโยชน์ในทางอ้อมของการ คุ้มครองสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ คือ การสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของกลุ่มชน

ในท้องถิ่น ที่ต้องร่วมมือกันพัฒนาคุณภาพของสินค้า สร้างความรู้สึกรักผูกพันและความภาคภูมิใจในถิ่นกำเนิด นอกจากนี้จะช่วยลดปัญหาแรงงานชนบทอพยพเข้าสู่เมือง ช่วยรักษามรดกตกทอด ขนบธรรมเนียม และศิลปะพื้นบ้านของท้องถิ่นด้วย (สินค้าหนึ่งจังหวัด หนึ่งสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์. 2553: 8)

ประเด็นการจัดทำสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์จะส่งผลให้ผู้ผลิตที่อาศัยอยู่ในสถานที่หรือแหล่งภูมิศาสตร์ และผู้ประกอบการเกี่ยวกับสินค้าที่ได้มาซึ่งสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์มีสิทธิผลิตสินค้าดังกล่าวโดยใช้ชื่อทางภูมิศาสตร์นั้นได้ ทั้งนี้ผู้ผลิตรายอื่นที่อยู่นอกแหล่งภูมิศาสตร์จะไม่สามารถผลิตสินค้าโดยใช้ชื่อแหล่งภูมิศาสตร์เดียวกันมาแข่งขันได้ เนื่องจากสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ถือเป็นสิทธิของชุมชน

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์จะมีความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจของชุมชนโดยตรงเพราะเป็นการส่งเสริมเศรษฐกิจชุมชนและปกป้องภูมิปัญญาท้องถิ่นของชุมชนนั้นๆ สินค้าหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ (One Tambon One Product [OTOP]) ของประเทศไทยมีอยู่หลายประเภทด้วยกันที่สามารถขอขึ้นทะเบียน รวมทั้งสามารถส่งเสริมและพัฒนาให้กลายเป็นสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ต่อกรมทรัพย์สินทางปัญญาได้ เนื่องจากมีลักษณะเฉพาะของชุมชน เพราะในปัจจุบันสินค้าหนึ่งผลิตภัณฑ์ของประเทศไทยได้รับการส่งเสริมจากรัฐบาลให้มีการส่งออกไปยังตลาดต่างประเทศหลายแห่ง ดังนั้นหากไม่มีการปกป้องสินค้าซึ่งเป็นสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์อย่างเพียงพอ อาจก่อให้เกิดความเสียหายต่อภาครัฐและเอกชนที่ลงทุนไปได้ เพราะในปัจจุบันได้มีผู้มายื่นขอขึ้นทะเบียนคุ้มครองสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์จำนวน 60 คำขอ และได้ขึ้นทะเบียนไปแล้วเป็นจำนวน 30 คำขอ ซึ่งเป็นของคนไทยจำนวน 25 คำขอ และของต่างประเทศ 5 คำขอ และอยู่ในระหว่างขั้นตอนการพิจารณาอีก 30 คำขอ ซึ่งถือว่าเป็นจำนวนที่น้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับสินค้าหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ตลอดจนความหลากหลายทางภูมิประเทศและความหลากหลายทางชีวภาพของประเทศไทย

สินค้าที่จะขอรับความคุ้มครองเพื่อขึ้นทะเบียนเป็นสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ได้จะต้องมีองค์ประกอบ 3 ประการ ได้แก่ (1) เป็นชื่อ สัญลักษณ์ หรือสิ่งอื่นใดที่ใช้เรียกหรือใช้แทนแหล่งภูมิศาสตร์ (2) สินค้าสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์นั้นมีความเชื่อมโยงกับแหล่งภูมิศาสตร์ และ (3) สินค้าจะต้องมีคุณภาพ หรือชื่อเสียง หรือคุณลักษณะเฉพาะของแหล่ง

ภูมิศาสตร์ ผ้าไหมของประเทศไทยถือเป็นสินค้าที่อาจขอรับความคุ้มครองสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ต่อกรมทรัพย์สินทางปัญญาได้ เพราะเป็นสินค้าที่มีชื่อเสียง คุณภาพ พร้อมทั้งยังมีลวดลายและกรรมวิธีอันเป็นเอกลักษณ์ของผู้ผลิตแต่ละราย ในอำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี มีผ้าไหมลายชนิดที่มีชื่อเสียงเนื่องจากได้รับรางวัลทั้งระดับประเทศและท้องถิ่น พร้อมทั้งยังมีคุณภาพและเอกลักษณ์เฉพาะตัวของชุมชน ซึ่งอาจขอขึ้นทะเบียนเป็นสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ได้

จากความเป็นมาดังกล่าว งานวิจัยฉบับนี้จึงต้องการที่จะศึกษาความเป็นมา และวิธีการได้มาซึ่งสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ เพื่อเป็นแนวทางหนึ่งในการพัฒนาการให้ความคุ้มครองสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์แก่ชุมชน อำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี ให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุด อันจะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อระบบเศรษฐกิจ และระบบกฎหมายทรัพย์สินทางปัญญาของประเทศไทยต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

งานวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์ดังนี้

1. เพื่อศึกษาความเป็นมา แนวคิด และทฤษฎีของสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ การได้มาซึ่งสิทธิและการบังคับใช้สิทธิในสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ ภายใต้ความตกลงระหว่างประเทศ
2. เพื่อศึกษาความรู้ ระดับความเข้าใจและจัดทำกระบวนการให้ความคุ้มครองสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ของกลุ่มผ้าไหมลายชนิดหนองวัวซอ ในเขตอำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี

วิธีการดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ได้ศึกษาเฉพาะกลุ่มผ้าไหมลายชนิดหนองวัวซอ ในอำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี โดยใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก (in-depth interview) และการจัดสนทนากลุ่ม (focus group discussion) สัมภาษณ์ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับข้อเท็จจริงของสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ เนื่องจากพื้นที่ดังกล่าวเป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายด้านชีวภาพ การดำรงชีวิตตลอดจนมีความหลากหลายทางลักษณะโครงสร้างทางสังคม เศรษฐกิจ และลักษณะประชากร ทั้งอายุ ระดับการศึกษา อาชีพ โดยมุ่งวิจัยเชิงสำรวจในเรื่องความรู้ความเข้าใจ และปัจจัยที่มีผลต่อสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ โดยใช้เครื่องมือในงานวิจัย ดังต่อไปนี้

การสัมภาษณ์เจาะลึก (in-depth interview)

การสัมภาษณ์เจาะลึกเป็นการสัมภาษณ์ด้วยการใช้คำถามปลายเปิด เพื่อให้ผู้ประกอบการกลุ่มทอผ้าไหมในพื้นที่และเป็นกลุ่มที่มีสิทธิในการดำเนินการขอขึ้นทะเบียนสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์แก่ชุมชนของตนตอบคำถามแบบเจาะลึก โดยเปิดโอกาสให้ผู้รับการสัมภาษณ์ได้แสดงความคิดเห็นในทุกแง่มุม กล่าวคือ กลุ่มผู้ประกอบการทอผ้าไหม มีความรู้ความเข้าใจในการขอขึ้นทะเบียนสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ และสินค้าในชุมชนของตนว่าเข้าข่ายในการขอรับความคุ้มครองภายใต้สิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์หรือไม่ และใช้วิธีตรวจสอบสามเส้า (triangulation) ในการตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลที่จะนำมาใช้ในการวิจัย และใช้วิธีจัดอบรมให้ความรู้ความเข้าใจกับกลุ่มทอผ้าไหมลายชนิดหนองวัวซอ ด้วยการทำแบบทดสอบวัดระดับความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ ทั้งก่อนและหลังการจัดอบรม (pre test - post test) (การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ. เข้าถึงได้จาก <http://www.drmanage.com>)

การจัดสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion)

เครื่องมือที่ใช้ในการจัดสนทนากลุ่มเป็นแนวคำถามในการสัมภาษณ์กลุ่มเฉพาะ โดยการมีส่วนร่วมของกลุ่มผู้ประกอบการทอผ้าไหมลายชนิด ครอบคลุมด้วยประเด็นคำถามดังนี้

ความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ของกลุ่มผู้ประกอบการทอผ้าไหม และการรับรู้การขอขึ้นทะเบียนสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์

ความคิดเห็นของผู้ประกอบการทอผ้าไหม ที่ปรารถนาให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการขอขึ้นทะเบียนสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์เป็นอย่างไร

- 1) อุปกรณ์ที่ใช้ในการบันทึกข้อมูลในขณะสัมภาษณ์
- 2) เครื่องบันทึกเสียงที่มีประสิทธิภาพ เพื่อให้ได้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ครบถ้วน
- 3) การจดบันทึกขณะและหลังการสัมภาษณ์โดยผู้วิจัยเอง ผู้วิจัยจดบันทึกย่อข้อมูลสำคัญๆ ในขณะที่ฟังเกี่ยวกับการแสดงสีหน้าท่าทาง แล้วนำมาบันทึกรายละเอียดเมื่อสิ้นสุดการสัมภาษณ์

ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ในงานวิจัยนี้ศึกษาเฉพาะกลุ่มทอผ้าไหมลายขีดหนองวัวซอ ที่อาศัยอยู่ในเขตอำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี ซึ่งมีผู้ประกอบการจำนวน 30 ครัวเรือน และมีจำนวนสมาชิก 50 คน งานวิจัยครั้งนี้ใช้ประชากรทั้งหมดเป็นกลุ่มตัวอย่างในการดำเนินการวิจัย

การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยทำการเก็บข้อมูลโดยใช้แนวคำถามในการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลเป็นรายบุคคลและกลุ่ม โดยผู้วิจัยดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลตามขั้นตอนต่อไปนี้

ขั้นตอนการเตรียมการก่อนดำเนินการวิจัย

ผู้วิจัยได้เตรียมความพร้อมก่อนดำเนินการวิจัย ด้วยการศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากแหล่งข้อมูลทางด้านวิชาการต่างๆ และสื่อสิ่งพิมพ์ เช่น เอกสารทางวิชาการ, บทความ, วารสาร ข้อมูลจากอินเทอร์เน็ต และงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง

สร้างแบบสัมภาษณ์เจาะลึก และการจัดสนทนากลุ่ม สำหรับกลุ่มผู้ประกอบการทอผ้าไหม โดยศึกษาแนวคิดทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องครอบคลุมเนื้อหาตามวัตถุประสงค์และกรอบแนวคิดของการวิจัยแล้วนำไปปรึกษาผู้เชี่ยวชาญ เพื่อพิจารณาตรวจสอบความถูกต้องและเหมาะสมก่อนนำไปเก็บข้อมูล (เทคนิคการเก็บข้อมูลงานวิจัย, เข้าถึงได้จาก <http://blog.msu.ac.th>)

ขั้นตอนการเก็บข้อมูล

ผู้วิจัยติดต่อประสานงานกับผู้ใหญ่บ้านศรีชมชื่น ตำบลหนองอ้อ อำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี และกลุ่มผู้ประกอบการทอผ้าไหมเพื่อสร้างสัมพันธภาพที่ดี รวมทั้งสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับวัตถุประสงค์การวิจัย และกระบวนการวิจัย

ผู้วิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยวิธีการดังต่อไปนี้

1) การสัมภาษณ์เจาะลึก เป็นการสัมภาษณ์กลุ่มผู้ประกอบการทอผ้าไหม จำนวน 5 คน จากจำนวนสมาชิก 50 คน คิดเป็นร้อยละ 10 เพื่อศึกษาถึงความรู้ความเข้าใจในการขอขึ้นทะเบียนสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ และสินค้าในชุมชนของตนว่าเข้าข่ายในการขอรับความคุ้มครองภายใต้สิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์หรือไม่

2) การจัดสนทนากลุ่ม ในการวิจัยครั้งนี้ได้จัดสนทนากลุ่มจำนวน 3 กลุ่มๆ ละ 10 คน ซึ่งเป็นสมาชิกของกลุ่มผู้ประกอบการทอผ้าไหม ใช้เวลาในการสนทนากลุ่มๆ ละ 1 ชั่วโมง

3) บันทึกการสนทนาในกระดาษและเครื่องบันทึกเสียง

4) ก่อนจบการสัมภาษณ์เชิงลึก และการจัดสนทนากลุ่ม ผู้วิจัยและผู้ดำเนินการสนทนากลุ่มได้กล่าวสรุปสิ่งที่ได้จากการสัมภาษณ์และการสนทนาคร่าวๆ พร้อมทั้งกล่าวขอบคุณผู้ให้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์กับการวิจัย และอธิบายถึงการบันทึกเสียงในครั้งนี้อาจเก็บไว้เป็นความลับ (การสัมภาษณ์เชิงลึก Indepth Interview, เข้าถึงได้จาก <http://www.gotoknow.org>)

5) ภายหลังจากรวบรวมข้อมูลจากการถอดข้อความที่ได้บันทึกแบบคำต่อคำทางเครื่องบันทึกเสียงออกเป็นบทสนทนาที่เป็นตัวอักษรด้วยตนเอง จัดข้อความที่ได้เป็นหมวดหมู่พร้อมทั้งตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล

ความน่าเชื่อถือของข้อมูล

ความน่าเชื่อถือของงานวิจัยเป็นการตรวจสอบความสอดคล้องเกี่ยวกับความเป็นจริงและการตีความของผู้วิจัย ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ดำเนินขั้นตอนการวิจัยที่แสดงถึงความน่าเชื่อถือของการวิจัย ดังต่อไปนี้

1. ความเชื่อถือได้ (reliability) หมายถึง ความถูกต้องและความเชื่อถือได้ของข้อมูลประกอบด้วย

1.1 ผู้วิจัยมีการให้ผู้ที่ให้ข้อมูล ตรวจสอบขั้นตอนของการวิจัย โดยการสอบถามกลับไปยังผู้ให้ข้อมูลในแต่ละประเด็นว่าความคิดเห็นมีความถูกต้องกับข้อมูลเบื้องต้นหรือไม่

1.2 ภายหลังจากสิ้นสุดการสัมภาษณ์ ผู้วิจัยนำข้อมูลที่วิเคราะห์ได้กลับไปตรวจสอบโดยผู้ให้ข้อมูลอีกครั้ง เพื่อตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล

2. ใช้ระเบียบวิธีการวิจัย (Research Method) ในการทำการวิจัยอย่างมีขั้นตอน ประกอบกับการนำเสนอข้อมูลที่ละเอียด ครบถ้วน และครอบคลุม มีการตรวจสอบ โดยผู้เชี่ยวชาญ (หลักการเขียนส่วนต่างๆ ของบทความเข้าถึงได้จาก <http://graduate.east.spu.ac.th>)

3. การยืนยันผลการวิจัย (research result confirmation) เป็นการยืนยันผลที่ได้จากข้อมูลประกอบด้วย

3.1 การบันทึกเสียงขณะสัมภาษณ์

3.2 การจดบันทึกรายละเอียดข้อมูลของผู้ให้ข้อมูลแต่ละราย

3.3 การถอดข้อความที่ได้บันทึกแบบคำต่อคำ (การสัมภาษณ์เชิงลึก เข้าถึงได้จาก <http://www.gotoknow.org>)

การวิเคราะห์ข้อมูล

1. นำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์และการสนทนากลุ่มจากการถอดแบบเสียง และตรวจสอบความถูกต้องจากการถอดเทปและข้อมูลที่ได้จากการบันทึกการสังเกต ด้วยการตรวจสอบสามเส้าด้านข้อมูลเปรียบเทียบและตรวจสอบความแน่นอนของข้อมูลจากแหล่งต่าง ๆ (รุ่งกานต์ ปราชญ์ศรีภูมิ, 2551, Triangulation คืออะไร เข้าถึงได้จาก http://www.gotoknow.org/user/katty_km/profile)

2. วิเคราะห์ข้อมูล ด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา (content analysis) เพื่อเขียนสรุปรายงานวิจัย อธิบาย เชื่อมโยงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างข้อมูลที่ได้กับทฤษฎีและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องว่าสอดคล้องหรือแตกต่างกันอย่างไร

ผลการวิจัย

ผลการวิจัยการสัมภาษณ์เชิงลึก

กลุ่มที่เข้ารับการสัมภาษณ์เชิงลึกเคยรับรู้กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์มาก่อนเนื่องจากมีสถาบันอุดมศึกษาเอกชนภายในจังหวัดอุดรธานีและหน่วยงานราชการของทางภาครัฐเข้ามาให้ความรู้ อย่างไรก็ตามทางกลุ่มยังมีความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนเกี่ยวกับการได้รับและการขอรับความคุ้มครองภายใต้สิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ที่ไม่ถูกต้องเท่าใดนัก แต่ทางกลุ่มมีความคิดว่าสินค้าในชุมชนของตนดีพอที่จะเข้าเกณฑ์ในการขอรับความคุ้มครองได้เนื่องจากเห็นว่าสินค้าของชุมชนมีชื่อเสียงมายาวนานโดยเฉพาะคุณภาพของสินค้าภายในชุมชนซึ่งได้รับรางวัลจากสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ นอกจากนี้ยังทราบประโยชน์ที่จะได้รับหากสินค้าของชุมชนได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ซึ่งจะทำให้สินค้าของชุมชนจำหน่ายได้ในราคาที่สูงขึ้นในปริมาณมากขึ้น แต่ยังไม่สามารถบอกได้ว่าสินค้าของชุมชนมีความเกี่ยวข้องและเชื่อมโยงกับแหล่งภูมิศาสตร์ของชุมชนอย่างไร

ผลการวิจัยการสนทนากลุ่ม

กลุ่มสนทนาแต่ละกลุ่มได้ให้ข้อมูล เกี่ยวกับสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์นั้นไม่เคยทราบถึงคำนี้มาก่อนไม่ว่าในทางสื่อโทรทัศน์ หรือสื่อสิ่งพิมพ์อื่น ๆ แต่รู้ถึงสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ในครั้งแรกจากสถาบันอุดมศึกษาเอกชนภายในจังหวัดอุดรธานีและหน่วยงานราชการ

ของทางภาครัฐ โดยทางชุมชนมีความเห็นว่าผ้าไหมของทางชุมชนสามารถยื่นเพื่อขอขึ้นทะเบียนสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ได้ ซึ่งทางชุมชนมีความต้องการที่จะเข้าร่วมและผลักดันให้สินค้าของชุมชนสามารถขึ้นทะเบียนสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ให้ได้ต่อไปในอนาคต และวิธีการในการขอขึ้นทะเบียนเพื่อให้ได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์

สรุปและอภิปรายผล

จากการวิจัยสามารถสรุปผลการวิจัยออกเป็น 5 ด้าน ดังนี้

ด้านการรับรู้เกี่ยวกับสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์

จากการสัมภาษณ์พบว่าก่อนหน้าที่สถาบันอุดมศึกษาเอกชนภายในจังหวัดอุดรธานีและหน่วยงานราชการ จะได้มาบรรยายให้ความรู้ให้สัมภาคณ์และชุมชนไม่เคยได้รับรู้ถึงสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์มาก่อน หลังจากที่ได้สถาบันอุดมศึกษาและหน่วยราชการได้มาบรรยายแล้วทางชุมชนจึงได้รับทราบการมีอยู่ของสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ ดังนั้น ในส่วนของชุมชนด้านการรับรู้ทราบถึงสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์มาก่อนที่จะมีการเข้าสัมภาคณ์ของทางที่วิจัย

ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์

แม้ว่าจะมีการรับรู้ถึงสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ แต่กลุ่มตัวอย่างก็ยังไม่เข้าใจความหมายของคำว่าสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์อย่างเป็นทางการเท่าใดนัก เนื่องจากกลุ่มตัวอย่างยังพอที่จะให้ความหมายที่เป็นภาษาพูดได้บ้างแม้ว่าจะไม่ถูกต้องเท่าที่ควรเนื่องจากกลุ่มตัวอย่างที่เข้ารับฟังบรรยายนั้นเป็นผู้สูงอายุเป็นส่วนใหญ่ คนรุ่นใหม่ที่เป็นลูกหลานไม่ได้มีการสืบสานต่อประเพณีและศิลปวัฒนธรรมการทอผ้าของคนรุ่นเก่าไว้ เพราะมองว่าการทำงานอื่นหรือการรับจ้างมีรายได้มากกว่าการทอผ้า

ด้านสินค้าที่จะนำมาขอขึ้นทะเบียนสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ของชุมชน

จากการสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่างพบว่าสินค้าที่ชุมชนคาดว่าจะสามารถขอขึ้นทะเบียนสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ได้นั้นส่วนใหญ่มีความเห็นว่าสินค้านี้คือผ้าไหมของทางชุมชน ซึ่งหากพิจารณาแล้วสินค้าที่มีความน่าจะเป็นที่สุดในการที่จะขอขึ้นทะเบียนสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ เพราะเข้าหลักเกณฑ์ในการขอขึ้นทะเบียนสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์หลายประการด้วยกัน แต่ก็ยังมีอยู่หลายประเด็นด้วยกันที่ยังไม่เข้าองค์ประกอบของการขึ้นทะเบียนเป็นสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ต่อกรมทรัพย์สินทางปัญญา กระทรวงพาณิชย์

ด้านประโยชน์ของการขึ้นทะเบียนสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์

สำหรับประโยชน์ที่จะได้รับสำหรับการขึ้นทะเบียนสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์นั้น ส่วนใหญ่ทางชุมชนบ้านศรีชมชื่น ตำบลหนองอ้อ อำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี ทราบถึงประโยชน์ของการขึ้นทะเบียนสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ค่อนข้างดี ทั้งประโยชน์ด้านการประชาสัมพันธ์สินค้าให้กับบุคคลภายนอกได้รับทราบมากยิ่งขึ้นกว่าเดิมเพราะสินค้าที่ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์จะปรากฏรายชื่ออยู่ในเว็บไซต์ของกรมทรัพย์สินทางปัญญา พร้อมทั้งเป็นการเพิ่มมูลค่าให้กับสินค้าด้วย เนื่องจากการขึ้นทะเบียนเป็นสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์แล้วย่อมเป็นการยืนยันถึงคุณภาพของสินค้าได้เป็นอย่างดี

ด้านสินค้าในชุมชนที่มีชื่อเสียง คุณภาพ และมีลักษณะเฉพาะตัว

สินค้าของชุมชนที่พอจะเข้าองค์ประกอบในข้อนี้ได้ ต้องเป็นสินค้าที่มีคุณภาพ หรือชื่อเสียง หรือลักษณะเฉพาะของแหล่งภูมิศาสตร์ ซึ่งในองค์ประกอบนี้ด้านชื่อเสียงของสินค้าประเภทผ้าไหมลายขีดหนองวัวซอไม่น่าจะมีปัญหา เนื่องจากสินค้านี้ดังกล่าวนั้นมีชื่อเสียงมานานกว่า 30 ปี และยังได้ทูลเกล้าถวายสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พร้อมทั้งได้รับพระราชทานรางวัลจากพระองค์ท่านใน พ.ศ. 2524 ซึ่งหากพิจารณาถึงเรื่องราวของสินค้าสำหรับผ้าของชุมชนนั้นไม่มีปัญหาแต่ประการใด ส่วนในด้านของคุณภาพ มีประเด็นที่ยังไม่ชัดเจนเท่าใดนัก เนื่องจากภายในชุมชนยังไม่มีข้อกำหนดมาตรฐานของผ้าไหมว่าอย่างน้อยผ้าไหมของทางชุมชนจะต้องผลิตให้ได้ตามมาตรฐาน และยังมีขั้นตอนและกระบวนการตรวจสอบมาตรฐานของสินค้าประเภทผ้าไหมลายขีดของทางชุมชนเพราะเป็นลักษณะที่ต่างคนผลิตและนำออกจำหน่ายโดยยังไม่ได้มีการตรวจสอบก่อน ประเด็นสุดท้ายในด้านลักษณะเฉพาะ ซึ่งในด้านนี้ทางชุมชนยังขาดความชัดเจนถึงความเป็นลักษณะเฉพาะของสินค้าเนื่องจากว่าในด้านลักษณะเฉพาะนั้นทางชุมชนยังไม่สามารถแยกให้เห็นถึงความแตกต่างของผ้าไหมลายขีดของทางชุมชนกับผ้าไหมลายขีดของแหล่งอื่นว่ามีความแตกต่างกันอย่างไร ไม่ว่าจะเป็นลายที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว หรือเส้นไหมที่ใช้ในการผลิตผ้าไหมลายขีดของชุมชน

ด้วยเหตุที่กล่าวมาข้างต้น หากชุมชนมีความต้องการที่จะนำสินค้าประเภทผ้าไหมของทางชุมชนขึ้นทะเบียนสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ทางชุมชนยังมีส่วนที่จะต้องดำเนินการปรับปรุงเพื่อให้เข้าเงื่อนไขของกรมทรัพย์สินทางปัญญา กระทรวงพาณิชย์อยู่พอสมควร

เช่น ในด้านคุณภาพควรกำหนดมาตรฐานกลางให้สมาชิกในชุมชนได้รับทราบว่าจะต้องดำเนินการเช่นใดจึงจะได้มาตรฐาน พร้อมทั้งจะต้องมีกรรมการของทางชุมชนตรวจสอบว่าสินค้าที่ผลิตมีมาตรฐานตามที่ชุมชนกำหนดไว้หรือไม่ ก่อนที่จะจำหน่ายให้ผู้บริโภคต่อไป เป็นต้น

เหตุผลที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่สำคัญ คือ ด้านลักษณะเฉพาะของผ้าไหมชุมชนจะต้องเก็บรวบรวมลวดลายผ้าประจำท้องถิ่น และจะต้องแยกให้ได้ว่าผ้าไหมลายชนิดของทางชุมชนมีลักษณะที่แตกต่างจากพื้นที่อื่นที่ทอผ้าไหมลายชนิดเหมือนกัน

เอกสารอ้างอิง

ไชยยศ เหมะรัชตะ. 2545. คำอธิบายกฎหมายลิขสิทธิ์. กรุงเทพฯ : นิติธรรม.
ธนพจน เอกโยคยะ. 2547. คำอธิบายกฎหมายสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์. กรุงเทพฯ : วิทยุชน.
กรมทรัพย์สินทางปัญญา. 2550. คู่มือการขึ้นทะเบียนสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์. กรุงเทพฯ
กรมทรัพย์สินทางปัญญา. 2553. สินค้าหนึ่งจังหวัด หนึ่งสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์. กรุงเทพฯ
อุทัย เอกสะพัง. การวิเคราะห์ข้อมูลงานวิจัย.

เข้าถึงได้จาก <http://www.gotoknow.org>. [2556, เมษายน 4].

อรนรินทร์ ขจรวงศ์วัฒนา. การสัมภาษณ์เชิงลึก Indepth Interview.

เข้าถึงได้จาก <http://www.gotoknow.org>. [2556, เมษายน 4].

อลิสรา วานิชดี. ลักการเขียนส่วนต่างๆ ของบทความ.

เข้าถึงได้จาก <http://graduate.east.spu.ac.th>. [2556, เมษายน 4].

การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ. เข้าถึงได้จาก <http://www.drmanage.com>. [2556,
เมษายน 4].

เทคนิคการเก็บข้อมูลงานวิจัย. เข้าถึงได้จาก <http://blog.msu.ac.th>. [2556, เมษายน 4].